

Љубомир ПАВЛОВИЋ

ДНЕВНИК

Љубомир Павловић (1865—1936), географ и етнограф учествовао је у првом светском рату у саставу Дринске дивизије. Ни у тешким ратним данима није оставио перо и послужио се њиме да запише своје ратне доживљаје. Те своје забелешке, вођене у два нотеса невеликог формата назвао је *Дневник*¹, мада се пре може назвати записима. Анализирајући овај рукопис може се констатовати да је писан доста уједначено, што значи у једном даху, хронологија се не поштује строго и има примера прескочених датума, или да се једна хронолошка јединица обухвати скоро пола месеца, затим начин бележења појединих догађаја, који није карактеристичан за дневнике, као на пример „тог дана”, „истог дана”. Пре ће бити да је Љубомир Павловић водио кратке скице па то касније разрађивао. Поуздано се може тврдити да је рукопис завршен пре стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на што указују размишљања писца Дневника о називу будуће државе.

Дневник је по садржају неједначен: најјачи је кад описује своје доживљаје, а слабији кад коментарише светске догађаје.

Мада Љубомир Павловић није учествовао у првим линијама фронта, његова сведочења су занимљива, јер има пуно података о комори, архиви, профијанту и др. Овај Дневник је запис о великој фамилији Павловић, односно Тодорић која је готово комплетно учествовала у рату, а таквих примера било је пуно. Зато није чудно што доста простора посвећује својим ближњим, пријатељима и познаницима; писац Дневника брижан је кад нема вести о њима, радостан као дете кад се сусретну и нађу на окупу.

Мојој милој деци на читање
Љуб. Павловић

¹ Дневник Љубомира Павловића чува Драгутин Бајић, публициста из Ваљева који је и приредио део рукописа за штампу. (Ред. одб.).

1915. година

- 17/X У 2 часа наређена евакуација станице. Све особље отишло још истог дана у правцу Ивањице. Коначило се у Ариљу, где је исте ноћи стигла црногорска војска. Време кишовите; цео дан пада киша. Д. Скрапеж надошао. Увече код Живковића скуп грађана предају вароши, где је изабрана привремена управа ради предаје вароши: Мил. Глушчевић, Паун Петровић и Мато Јешић или Радисав Петровић. Многи грађани остављајући породице, крећу се, мало их иде и с децом, чиновништво отишло низ Мораву Чачку и Крушевцу, а за та места наређена евакуација.
- Овог дана све је било готово за евакуацију, сувишак хране (пасуљ и двопек) послати у Ариље и Ивањицу, остало раздато народу и војсци. Није ништа остало, све је издато. У Пожегу исте вечери стигло нешто војске од коњице последње одбране. Избеглице се повукле Чачку и Ивањици. Последња одбрана под командом официра и других старешина иде Ивањици. IV пуковска команда отишла је још 16. октобра за Ариље.² Кренуо сам 18. октобра у 9 часова пругом до Пожеге, па на стари пут, мостом преко Бетиње у друштву М. Живковића, др Живка Живковића из Београда, ишли са Живком до Ариља, где смо стигли у 11 часова, ручали и растали се. Све пешке до Ивањице где је евакуисано и Ариље, војска отишла ка Марковицу и Чачку, — Ужички одред. Овај одред је издао наредбу за повлачење, Станична комора, особље и послуге већ били у Ивањици; још 17/X.
- 18/X Провело се у Ивањици где се стигло још за рана истог дана. Наредба командантова да се буде ту и да се без наређења не иде. Све станице: вардишка, љубишка, креманска, дупска, чајетинска, ужичка, ражанска, пожешка и ариљска већ су у Ивањици. Провело се још у Ивањици два дана (19/X и 20/X).
- 21/X Наређен покрет преко Јавора за Сјеницу. Наређење команданта дринске дивиз. области за Сјеницу, Пријеполје и даље. Покрет у 7 часова киша, мочварно и хладно време. Команде ешалона станичног под командом мајора г. г. Стевановића и Љуб. Јањића који су кренули раније. Станичне коморе, особље и послуга и последња одбрана иду пред ешалоном и позади под командом старешине. Прво иде ужичка, те пожешка станица, али се ово није хтело гледати, већ се ишло како је ко могао и хтео. Дан се разведрио и путовање олакшано.
- Ишли смо у Кушиће и ту законачили, преноћили смо на пољу крај ватре, али је мали број дотле изашао. Већи део станичног особља застао је у Ивањици и доцније кренуо.

² Сви датуми су по старом календару.

- 22/X У 12,30 часова кренуло се по сувом путу, али хладном и ветровитом времену; изашли смо на Јавор и ту законачили. Набавили хране за комору, а ноћило се под наслонима испред старе царинарнице. Ја сам у друштву с поп Спиром и Божом Мићићем отишао у Калипоље и код њих преноћио у калипољској судници, старој турској касарни.
- 23/X Изјутра с поп Спиром и Мићићем сишао сам пешке у Сјеницу. Стигли смо доста рано, коморе су нас стигле у Кладници и с њима смо у 4 часа по подне стигли у варош.
- 24/X Изашло је наређење о распореду Коморе изван вароши, о распореду особља где ће преноћити. Храна није требована, морало се живети с оним што се понело или што се купило. Станице су почеле тога дана стизати, где ивањичка није била још стигла. Већ се осећа одсуство наших власти и побијање нашег папирног новца од кога дана настају тешкоће с њиме.
- 25/X У Сјеници, кад је стигла и ивањичка станица наређена је предаја архиве Команди која је не прима, већ се предаје Суду општинском. Знатни делови станичне архиве остали су закопани у зградама Живка Перишића, станичног благајника. Остатак дана је проведен у Сјеници. По наређењу Команде IV пук округа, који остаје још у Сјеници, све станице имају ићи по тражењу дивизије у Нови Пазар. Покрет наређен за 26/X још одмах под командом начелника пожешке станице коме је издата и објава. Покрет авизиран за 25/X по подне и тако се стигло на конак у Штаваљ, где смо преноћили у дому г. Радоја Поповића, свештеника из места. Преноћиште и вечера на овом месту. Од станице мали број кренуо истог дана, много их остало у Сјеници, као што је остало и мог особља.
- 26/X Покрет даље. Конак у Дугој Пољани неких станица, а наш је био под брдом у реци Пазарици, усред поља под шаторима, где су биле још три станице које су стално ишле уз мене.
- 27/X Покрет даље. Конак у селу Пожези, ту нас нападоше Турци — муслимани, пред Новим Пазаром у најгорем делу села, одмах испод Чебинца. Преноћило се, као и прошле ноћи у пољу под шаторима. Тог дана враћена су четири чиновника из ове станице, по наредби команде Дринске дивизијске области за сјеничку пуковску окружну команду на њену службу, ради рада у канцеларијама и пекарницама.
- 28/X Покрет према Новом Пазару. Време у Сјеници врло повољно и пешке се иде. У Нови Пазар стигли смо у подне и још истог дана јавили се Дивизији, која је учинила потребан распоред коморе и станица по вароши. Истог дана издата су наређења о предаји коморе начелнику станице у месту и припреми за предају новчаних књига и осталог.

- 29/X У Новом Пазару целог дана предаја комора. Оставио у станици само једна кола поред приватних кола. Нашао сам брата³ и моју децу Рашу и Мишу⁴ с друштвом које сам примио код себе у стан и на храну. Велике оскудице у ситном новцу, где ми је Миша много помогао у куповини и продаји разних артикала за ситан новац. Истог дана по подне предао сам новчане документе. Коњска кола у Сјеници одузела ми Команда, која је истог дана стигла у Пазар.
- 30/X и
31/X У Новом Пазару предаја магацинских књига и архиве Команди. Истог дана увече у 10 часова разрешење станица, њено особље с актом и објавом упућује се у Митровицу Врховној команди на распоред. Нашло се да све станице имају истог дана према поднетом бројном стању 153 чиновника и послужитеља, који се упућују под командом начелника полазне војне станице.
- 1/XI Покрет за Митровицу. Од хране примило се за два дана од Дивизије, по један хлеб и ништа више. Са мном иду обоје моје деце и Влајко Јевремов.⁵ Од Јеврема добио сам и коња кога су деца јахала и који је носио ствари. Јеврем оста у Новом Пазару. Коначили смо на Рогозни у хану, где смо платили конак и нешто нашли за јело.
- 2/XI Покрет даље. Ноћило се у пољу. Време кишовито и хладно. После хана Рогозне преноћиште на путу.
- 3/XI Прошли смо Бањску, видели је и стигли на конак у Митровицу, где је преноћиште било у једном старом турском хану. Врховна команда отишла за Призрен.
- 4/XI Остали смо због рђавог времена цео дан у Митровици. Време посее рђаво. Снег пада увелико, нигде се од снега и ветра не може напоље. Командант места наредио покрет даље, за Призрен и издао храну за један дан. Ту смо нашли наше коморе и много света, али још нема војске, која нагло одступа у свим правцима. Деца су са мном, али ми Миша нема изгледа за даљи пут. Многи се колебају да не иду даље.
- 5/XI Покрет за Вучитрн и даље. Стигли смо у 2 часа и ту преноћили у станици. Ни за себе, ни за стоку ништа нисмо добили. Вратио сам Мишу и Влајка за Митровицу да иду за Рашку и да се тамо предаду. Дао сам им трошка и тешко се с њим растао. У друштву с њима су: Гвозден Сарван, Коста Богдановић, Јаков Јовићевић, В. Симеуновић, Миломир Живковић и остали.

³ Јеврем Тодорић је рођени брат Љубомира Павловића, док је Љубомир узео презиме Павловић по своме деди Павлу.

⁴ Радослав, професор, из милоште га звали Рада и Раша и Милош-Миша, учитељ су синови Љубомира Павловића.

⁵ Влајко је син Јевремов.

- 6/XI Покрет за Приштину. Време хладно и снег по путу са блатом. Свратили смо у Тулбе на Косову. Раша иде са мнош и води коња. Дошли смо по киши, рђаву времену у Приштину, где смо ноћили у једној проваљеној кући. Починье издвајање људства и особља. Нисмо ништа добили за јело мада смо тражили.
- 7/XI Покрет за Липљан и даље. Време мочварно и хладно, иде се пешке. У Липљану прођосмо кроз кишу куршума где нас нападоше Бугари. Канонада у Качанику у највећем жеку. Ноћили смо у лепом конаку неких Арнаута у Штимљу.
- 8/XI Покрет за Суху Реку. Преноћили смо у Сухој Реци код неког Арнаутина, где је конак био добар. Сви смо били у друштву заједно. Мој Рада добио 1/4 хлеба од Боре Спасојевића. Нигде ништа друго нисмо добили.
- 9/XI Покрет пешке за Призрен. Уз пут Рада нађе једног друга Борислава Живића, који га прати до Сан Бовани. Дете без новца и придружило се нама. Стигли смо у Призрен у 12 часова и заноћили смо у једној кафани.
- 10/XI У Призрену. Врховна команда нас не прима, храну нико не издаје. Ађутанторно одељење, његов шеф избацује нас и упућује у Суху Реку IV пуковској окружној команди.
- 11/XI и
- 12/XI У Призрену. Нашао сам Душана, а на путу видео сам и Миљинка у Љипљу.⁶ Оба су здрава и у својим јединицама. За Јову⁷ ништа не знају. Ништа о њему не може да се чује. Стигла IV пуков. команда и разрешила особље упућено у позадину, да се јави на службу коме треба. По споразуму с другом Софронијем Радовановићем, учитељем из Шапца, придружио сам се уз профијант колоне Комбиноване дивизије.
- 13/XI Пошло се за Љум Кулу. Сваки иде за свој рачун и о свом трошку. Са мнош иду деца. Ноћили смо код Душана у Љум Кули у његовим колима. Опште одступање у том правцу.
- 14/XI Пут и покрет за Бицане. Ту смо провели цео дан. Спремамо се за даље. Куповала се и паковала храна. Кола се спалише.
- 15/XI Цели дан проведосмо у месту. Снег велики, јак мраз, клизавица путем. Волови спремни са товаром за покрет. Село разбијено, касарна уништена, а тако виђасмо и у Љум Кули и Журју пред Бицанима.
- 16/XI Почео покрет за Дебар. Ишло се пешке по каљавом и закрченом путу. Уз пут Арнаути излазе и купују од војника стоку и и ствари. Војници немилице продају. У Призрену сам примио две плате у 1000 динара без одбитака и без додатака. Новац у новчаницама од 100 динара. Храним сам себе, Душана,

⁶ Миљинко и Душан су браћа Љуб. Павловића.

⁷ Јован-Јова Тодорић, учитељ из села Клинаца, брат Љубомира Павловића.

децу и Мићу Гвозденића добро сам снабдео.⁸ Конак у снегу на ледини у шуми у Ујмишту. Имамо дрва и добро се прошло. Седело се уз ватру, деца мало преспавала.

17/XI Пут тежак, неспретан; кошава, снег и мраз јаки. Стока много клиза. Дошли смо на конак у Љусну. У неким зидинама ноћисмо и добро спавасмо.

18/XI По још тежем путу продужујемо. Падање силног отпатка у стоци, поред пута и по коритима река и потока. Нарочито тежак силазак у Буштерицу, одакле још теже пењање на Васијат, Комесаријат и Кораб. Заноћили смо на сред поља под Корабом и под језером из кога извире Буштерица. Арнаути изађоше у групама и траже да купе стоку, прете, нарочито кмет из Васијата. Старешине се распоредиште по селу и полазиле тамо на конак. Нигде од рђаве ватре нисам се одмакао, готово нисам ни спавао, стално сам чувао себе, децу и стоку. Стока је осванула за ноћи и наћена је изјутра сва. Дан освануо хладан и леп.

19/XI Покрет у 7 часова за даље у неизвесност. У 9 часова сиђосмо у Буштерицу и пређосмо је. Попесмо се селу Подљешу, а Арнаути из заседе почеше пуцати; пуцање отпоче око 9 и 1/4 часа. Предњи не знају шта је. Пред нама чује се у Слатини пуцњава, али се не зна шта је. Измакли смо у брзом ходу 2—3 километра; стигоше нас задња одељења без стоке и причају да су их напали Арнаути и отели им стоку. За њима нагло стигоше официри из Првог прекобројног пука, а војници с коморама и митраљезима у нереду, беже, закрчише пут и нас испремешташе. У таквом нереду дошли смо у Слатину и ту нас почеше из заседе тући. Пред селом с југозападне стране паде до 200 рањених и погинулих. Из села ударио сам с дететом десно неком старом стазом, па сам умакао из домашаја куршума. Преко брда спустисмо се у јдену јаругу, где изгубим Душана, Мићу и Боривоја; отишао сам напред и без стоке. Из јаруге изашли смо на косу и косом спустисмо се у другу јаругу, где није било пута. При силаску у јаругу једним метком пробије ми куршум пелерину, зимски капут, мали капут и чакшире на самом завоју и не рани ме; други одмах удари ми у прса и откине једно дугме малог капута и опет не рани ме. Изашли смо на пут и опет пошли напред испод кише куршума, али где је било мало жртава. Тек када смо били на висини престало је пуцати из Суводола. Уз пут Рада ми је изгубио мој веш, морао је због поремећаја да остави и сву храну, да би само себе извукао, али је коња спасао до на косу, када му се једна рђа београдска натурила, отела коња те и он пропао, те се није могао нигде пронаћи. Душан је погубио све. Ствари за преноћиште које су остале

⁸ Мића Гвозденић из Жабара.

на воловима, а остало се и без коња, без хране, без покривача и без стоке. Душан, Боривоје, Мића и Рада срећно прошли, исто као и сам, али њих није ни један куршум погодио. Уз пут сазнадосмо да су погинули Софроније, учитељ, капетан I класе, командир I одељења, један мајор с дететом и Веља Јовановић, мајор, командир II одељења резервне муниционе колоне. Рањено је 13—14 официра из разних јединица. Погинуло је 200—300 људи из разних јединица и бежаније. Погинуло је и рањено и заробљеника, који су одступали с нама. По путу ових је људи много умирало и од глади, што нико о њима као и о нама, није хтео водити рачуна.

За штаб профијант колоне чусмо на путу да је заробљен и да је остао на Васијату. Верује се да је опљачкан и да је ту побијен и да није изашао из села.

Коначили смо у Пишкопеји у једној разваљеној згради. Био сам пропао од ногу, где су ми ноге почеле отицати и болети што сам имао рђаву обућу, а друга ми пропала истога дана. Душанов један во вратио се те га продамо у Пишкопеји за 160 динара што нам је помогло да се можемо кретати даље, пошто смо добили ситан новац.

- 20/XI Из Пишкопеје ја, деца, Душан, Мића, Михаило Јеринић, Мика Муњић и Драгић Курјак стално идемо напред. Покрет за Дебар где смо преноћили у једној доброј кући. Време снежно и хладно, пут мочваран и каљав, из неба није падало до пред ноћ ништа. У Дебру набавио сам два ћебета и нешто хране. У Пишкопеји добили смо по хлеб.
- 21/XI Пут из Дебра за Црни Дрим за Стругу. Пут тежак мада је врло добар крчаник и вештачка израда. Ноћили смо поред Дрима на једној страни уз ватру и седећи, врло мало спавајући. Ноге су ми отекле, те сам цокуле збацио, опанке назуо и кренули смо даље.
- 22/XI Покрет даље, путем уз Црни Дрим. Стигли смо у Стругу у 12,30 часова. Набавили смо јело и ручали. Прикупљање Душанове јединице: али они остали без јединице. Пристигло их је доста, око 150. Видесмо Охридско језеро и варош, а прегледасмо и силне логоре, али ништа не нађосмо. Ноћили смо код доброг човека Живојина Мојсиловића и с њим вечерали.⁹
- 23/XI Кренули смо с одељењем Живојиновим за Албанију. Ишло се лагано и хвала Живојину одморио сам ноге јашући на мазги. Заноћили смо пред Букусом и добро прошли где смо добили и хлеба.
- 24/XI Кренули смо са истим друштвом даље, прешли Букус, прешли Шкумбу и заночили пред Бабјама. И ту ноћ провели смо на миру и добро.

⁹ Живојин Мојсиловић из Дегурића.

- 25/XI Низ Шкумбу добрим путем сишли смо Елбасану и пред њим у једном маслињаку законачили. И овог вечера имали смо што јести и добро смо прошли.
- 26/XI Прошли смо Елбасан, разгледали га, нашли хране и кренули даље. Заноћили смо у једној планини, у доброј шуми, где смо поред добре ватре могли седети и спавати.
- 27/XI Кренули смо доста рану за Тирану. Пут је био стрм, тежак, али је време ванредно, топло и лепо. Заноћили смо у непознатом месту, поред реке где је било и дрва и воде. Одатле растајемо се са Мојсиловићем, овим добрим човеком који иде у своју јединицу, а ми се улогорисмо у пољу, на путу за Драч под једним орахом. Овде смо се добро одморили, хране купили и добили за два дана. Тирана је најлепше место, најјевтиније и најзгодније било по нас.
- 28/XI Преданили смо цео дан био сам на ручку код господина Тодора Ристића, мајора, командира 9. брдске батерије, мога старог познаника. Ручак за нас врло богат и укусан.
- 29/XI Рано, зором кренули смо за Драч. Пут добар и дан леп и увече стигосмо пред Драч, где нас страже задржаше и вратише, пошто је Драч према њиховим извештајима, затворен и не може се у њега ући. У путу за Драч прошли смо пазар Шијак, мухаџирско херцеговачко и црногорско насеље, које још признаје турски новац и мирише на туркофилство. Због многог испитивања и радозналости и тражења наших ствари ноћимо у пољу пред Драчем, у Алрежулу.
- 30/XI У 10 часова кренемо с вођом Арнаутом за Љеш, који нам који нам диже 8 динара да би заноћио код Пазар Ишми и оставио нас. Ноћили смо у пољу пред Пазар Ишми у шуми, поред воде и добри дрва. Тога дана почесмо стално сретати војнике који беже из команди за Драч, хоће за Италију, Швајцарску и даље. Нажалост снабдевени су пасошима и иду као слободни. Мало ко да је болестан. Воде жене и швалерке са собом.
- 1/XII Прешли смо на Ишму. Снабдели се храном и ту срели више од 500 бегунаца, где је већина варошког и чиновничког света, чак и оних који касама рукују. Све иде, бежи и не мисли да се враћа. У подне ухвати нас киша с грмљавином, градом и олујом и продужи до ноћи те законачисмо у друштву неких племенитих Арнаута, Дебараца у једној кошари и добро ноћ проведосмо.
- 2/XII По најгорем путу кога и догде није било стигосмо на Ишму, пређосмо је на чамцима, где силни бегунци чекају, продужисмо пут за другу реку, уз пут опет бегунци у масама и с пасошима, затим пређосмо чамцима и другу реку, рано стигосмо на реку Маћ. Време дотле лепо па наједном захладни и отпоче киша. Душан с три друга превезе се преко реке а нас четворица остадосмо и заноћисмо у једној кошари и за пре-

ноћиште платимо 12 динара, где је и маса избеглих војника ноћила.

- 3/XII У 8 часова превезосмо се у чамцима преко реке Маћа и најтежим путем крећемо без временских непогода газећи по ба-рама више колена. Стигосмо у 4 часа по подне у Љеш, где не нађосмо ништа за јело и преноћиште. Зато се упутисмо уз Дрим ка Скадру. Исте ноћи нађосмо нешто сланине и хлеба и заноћисмо напољу, падала је хладна киша с ветром на пет километра од Љеша. Не спавасмо никако, већ скакасмо и играсмо око ватре.
- 4/XII Покрет за Скадар. Пут каљав и врло рђав. Избеглица све више и непрегледне гомиле крећу се напред. Уз пут за нађену сла-нину добисмо ситног новца а у Какарићу и хлеба. Заноћили смо у Барбаруши, поред цамије, у гробљу поред ватре. Дан ведар, топао и осушили се.
- 5/XII И пут и дан рђави. Киша пада на махове и целог дана. Окисли, заморени, једва по највећем пљуску стигосмо у 2 часа по подне у Скадар. Благодарехи г. Стеви Бошковићу, пуковнику добијам с децом стан у језуитском колежу, а Душан у Меј-тепу у Дудас Махали.
- 6/XII Цео дан провео сам у Скадру ради одмора и да бих добио извештаје о мом Јови. Уморан, прљав, поцепан, мокар, готово пао од умора, на дан своје славе св. Николе био сам у нај-очајнијем положају. Хране ни од куда, без ситних пара, али још добро да се новац још може да мења у перпере, мада и они на пијаци невреде више од 0,4 динара. Нашао сам нешто друштва, али сам се осећао најрадоснији, када сам се срео са г. Марком Крстићем, професором и другом мога Јове и када ми је дао Јовино цедуљче у коме тражи мене и Душана. Плакао сам као мало дете. Само сам гласно викнуо „Благо ономе који брата оваквог има.”
- На пијаци у вароши све изгубило главе. Развила се жива трговина са ситним новцем и нама мученицима. Нико никога не зарезује: банка од 10 динара овде вреди 5 динара сребра а 9 перпера, па ни перпер, ни динар као што треба. И само Министарство војно тргује, отворило ашчиницу и кафану, само за ситан новац. Српско краљевско министарство војно не треба коментара. А већ шта се ради у ашчиницима где су наши војници кафеције, купци и ортаци са официрима не треба ни говорити. Војници купују, продају, дућани затворени, занатске радње мештана затворене. Наш војник и то ради. И Влада и Скупштина и Врховна команда пред очима, али нико не види, где сваки гледа себе и своје. Сви се журе да жене, децу и пријатеље склоне и удаље.
- 7/XII На вапору с децом и мојим друштвом кренуо сам за Подго-рицу. Време бурно и бура какво не памте најстарији мор-нари натераше нас у Крњичку луку, где не тренусмо. На мору смо остали и поред највећих непогода и напора.